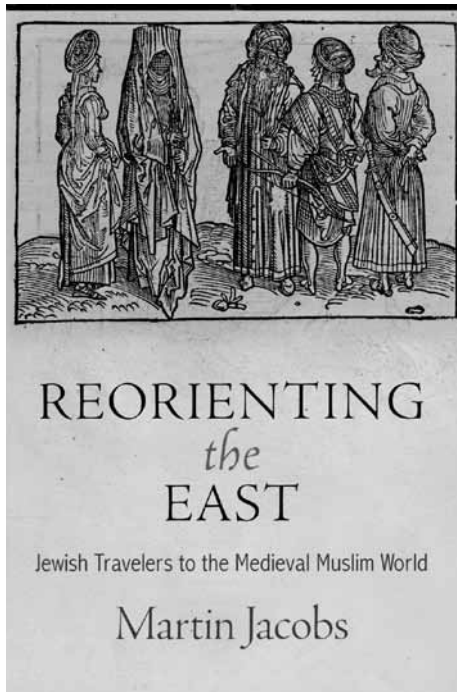

אורה לימור

על מזרח ומערב בספרות המסעות היהודית בימי הביניים

Martin Jacobs, *Reorienting the East: Jewish Travelers to the Medieval Muslim World*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2014, 331 pp.

ספרות המסעות משמשת זה שנים נושא למחקר נרחב וביקורתי – היסטורי, ספרותי ואנתרופולוגי; מחקר זה התרחב והעמיק וזכה לממדים חדשים בעקבות ספרו פורץ הדרך של אדוארד סעיד 'אוריינטליזם'¹ וספרות הביקורת הפוסט-קולוניאלית הנרחבת שנכתבה בעקבותיו. הנחות היסוד של ביקורת זו הפכו זה כבר לכלי הכרחי, כמעט תנאי בל יעבור, לעיסוק בנושאים הקשורים למגע בין תרבויות. לאור ביקורת זו עצם המושגים מערב ומזרח הפכו טעונים, הוצאו מגדר מושגים גאוגרפיים תמימים, והפכו פרדיגמות תרבותיות מורכבות ופולמוסיות, התובעות מן החוקרים העוסקים בהן מבט רפלקסיווי, ביקורתי ומתוחכם. סעיד וחוקרים רבים בעקבותיו ביקרו את הגישות המערביות כלפי המזרח וגינו אותן כנגועות בסטראוטיפים אתנוצנטריים וגזעניים, המונעים בידי שאיפות אימפריאליסטיות ודכאניות. במקורה כוונה הביקורת בעיקר אל התפיסות על המזרח שרווחו בעידן הקולוניאלי של העת החדשה, אך בהמשך הופנו חֲצִייה גם אל תקופות מוקדמות. ההתמודדות עם הביקורת, אם מתוך הסכמה אם

מתוך התנגדות, השפיעה על עבודת החוקרים, חידדה רעיונות וזיקקה מסקנות. הדברים נכונים ללא ספק בכל הנוגע לספרו המצויין של מרטין ג'ייקובס, שאפילו בשמו הקולע מהדהד – מתוך קבלה והתרחקות גם יחד – המושג שטבע סעיד. ספרו של ג'ייקובס עושה לכל אורכו שימוש מושכל בכלי הביקורת האמורים, במידה רבה מתוך ביקורת הביקורת, ומבחינה זאת ומבחינות רבות אחרות הוא מבוא רב ערך וחדשני לספרות האמורה, ותועלתו רבה לעוסקים בתרבות ימי הביניים, היהודית והכללית כאחת.

הספר עוסק בקורפוס של ספרות המסעות היהודית מראשיתה במאה השתים עשרה ועד המאה השש עשרה, בסך הכול כשני תריסרי חיבורים. קורפוס זה כולל תת-סוגות שונות, ובהן חיבורים שכתבו נוסעים יהודים בני ארצות הנצרות שיצאו מזרחה, ושרשמי מסעם הועלו על הכתב (הידועים שבהם והעומדים במרכז

1 E.W. Said, *Orientalism*, New York 1978; א' סעיד, אוריינטליזם, תרגמה ע' זילבר, תל אביב תש"ס.

המסעות מאירופה מזרחה באותה עת. הנוסעים היהודים יצאו מזרחה מממלי אירופה על סיפונן של ספינות שהיו בבעלות נוצרית, לצד סוחרים ועולי רגל נוצרים. לאור זאת מציג ג'ייקובס בפתח ספרו שורה של שאלות: האם התיאורים שכתבו יהודים דומים לתיאורים נוצריים של אותם אזורים? האם היו הנוסעים היהודים שותפים לתפיסות עולם מערביות, או שמא נוכחותן של קהילות יהודיות במזרח גרמה להם לראות דומות בתוך האחרות של ארצות זרות? היכן בעולמם של הנוסעים היהודים היה המרכז והיכן הייתה הפריפריה? היכן מיקמו את הגלות והיכן את הבית? האם ארץ־ישראל, מולדתם העתיקה של היהודים, הייתה הבית, או שמא אירופה, שבה חיו, ושממנה יצאו למסע? ובעיקר, האם העובדה שנתפסו כזרים באירופה הנוצרית השפיעה על תפיסתם את המזרח?

המענה על שאלות אלה מזין את התפיסות הביקורתיות שהוצגו לעיל ובמידה רבה גם מערער עליהן. בעיקר הוא מסבך דגמי פרשנות פשטניים שעל פיהם כל ספרות הנוסעים המערבית מייצגת עמדה אחידה בדבר עולם אחר, שונה ואקזוטי.² נשאלת השאלה, כותב ג'ייקובס, האם הביקורת הפוסט־קולוניאלית רלוונטית כשמדובר בנוסעים יהודים? האם גם את עמדותיהם אפשר לתאר כפרוטו־אורייתנליסטיות, כפי שתוארו לעתים העמדות של נוסעים נוצרים בני זמנם? מה היה התפקיד שמילאו סטראוטיפים מקובלים כשפנו הנוסעים היהודים לנסח את תמונת המזרח שלהם? האם היו אלה תמיד סטראוטיפים שליליים? איך התייחסו הכותבים לקהילות היהודיות במזרח, שהיו בו בזמן דומות ומוכרות וגם שונות וזרות?

הספר, הם בנימין מטודלה ופתחיה מרגנסבורג במאה השתים עשרה ומשולם מוולטרה, עובדיה מברטנורא ומשה בסולה בשלהי המאה החמש עשרה ובראשית המאה השש עשרה); רשימות של מקומות קדושים; איגרות סוחרים; תיאורי מסע אניגמטיים, למשל של אלדרד הדני ודוד הראובני; וכן יצירות ספרותיות, כגון שירי המסע של יהודה הלוי ויהודה אלחריזי. הקו המאחד את כל אלה הוא תיאור מקומות זרים ורחוקים, ומכאן השם ספרות מסעות גם במקרים שבהם לא מתואר מסע של ממש. חשוב לדייק ולומר כי לספרות זו או לחלקים ממנה כבר הוקדשו בעבר מחקרים חשובים, הן מן הצד ההיסטורי והגאוגרפי הן מן הצד הספרותי. ג'ייקובס בונה את בניינו על אדני המחקרים הקודמים לו, אך מחקרו שונה מהם בגישתו ובתחומי העניין שלו. אמנם הוא עוסק גם במקומות קדושים ובמסורות קדושות וכן במידע שמביאים הנוסעים על קהילות המזרח, אך עניינו המרכזי הוא במבט היהודי־המערבי על המזרח בכלל – ולא דווקא על ארץ הקודש, אף שגם היא נכללת באותו מזרח. טענתו העיקרית היא שספרות המסעות היהודית מספקת תמונה מורכבת של עולם האסלאם, מורכבת הרבה יותר מזו של ספרות המסעות הנוצרית, ושמורכבות זו נעוצה בזהות המורכבת של הכותבים ובמעמדם ההיברידי כמערביים וכיהודים גם יחד. הם היו אנשי המערב, אך לא השתייכו לתרבות המערב ההגמונית. שוליותם בחברה ובתרבות שמהן באו גרמה להם להציע תמונה חלופית לזו המוכרת מספרות המסעות הנוצרית, וכזו שנחלצה מהסטראוטיפיות שלה. קריאתו של ג'ייקובס עושה שימוש בכלים של היסטוריה של התרבות, והיא מתכתבת באופן גלוי וסמוי עם ההנחות התאורטיות של מחקר ספרות המסעות. התוצאה משובחת ומאלפת.

כידוע הופעתה של ספרות המסע היהודית הייתה כרוכה במסעות הצלב ובהתגברות תנועת

2 אקברי הראתה כי המושגים הימי בינימיים של המזרח או האורינט שונים מאוד מהתפיסות המודרניות. ראו: S. Conklin Akbari, *Idols in the East: European Representations of Islam and the Orient, 1100–1450*, Ithaca & London 2009

מכאן עובר ג'ייקובס לעסוק במניעי המסע ובפרט בשילוב בין המניע הדתי (עלייה לרגל) למניע הכלכלי (מסחר), שהיה קיים אצל רבים מהנוסעים היהודים. השילוב של ביקור במקומות קדושים ושל ביקור במרכזי מסחר מאפשר לקוראים ללמוד על רשתות כלכליות ועל מרכזי מסחר חשובים, כמו אלכסנדריה, קהיר, דמשק או בירות. על אף ההדגשה על מסחר וטובין, ועל אף תחושת עליונות תרבותית שהביעו כמה כותבים, בעיקר איטלקים כמו משולם מוולטרה ואליה מלה מאסה, מוגזם לדעת ג'ייקובס לראות בהם 'שאיפות להתפשטות ואימפריה', כניסוחה של מרי לואיז פראט באשר לנוסעים אנגלים במאה השמונה עשרה.³

החלק הראשון מסתיים במסע עצמו ובתלאותיו כפי שהם מתוארים בחיבורים, בעיקר אצל הנוסעים האיטלקים מן המאה החמש עשרה ואילך. ג'ייקובס סוקר את תנאי המסע, מסלוליו, שירותי התעבורה, הסכנות ביבשה ובים, מחלות שנוסעים רבים לקו בהן, מכשולים שהוצבו במעברי גבולות מאזורים שבשליטה נוצרית לאזורים שבשליטה מוסלמית, מדריכים ושומרים תאבי בצע שליוו את הנוסעים, ושולעתים הפקירו אותם לגורלם על אף התשלום הגבוה שגבו מראש, ושאר תלאות שהיו צפויות למרחיקי נדוד, יהודים ולא־יהודים גם יחד. ההשוואות לתיאורים של נוסעים נוצרים באותם עניינים עצמם מאירות עיניים.

ג'ייקובס בוחן גם את ה'יהודיות' של המסע: שמירת הלכות כשרות בדרכים, שבת וחגים על סיפון אנייה, הפגיעות המיוחדת של יהודים שנסעו בספינות שהיו בבעלות נוצרית ובחברת נוצרים, והשאלה מה השפיע יותר, הבדלי דת או הבדלי מעמד. כפי שלומד ג'ייקובס מתיאורו

ובאיזו מידה תמונת העולם היהודית הקלסית, זו המקראית, הכתיבה את תיאורי ארץ הקודש, או שמא שינה מראה העיניים את התמונה המוכתבת מראש?

לספר שלושה חלקים, הראשון עוסק בחיבורים, השני במקומות, והשלישי באנשים. החלק הראשון, 'נוסעים ותיאורי מסע', מציג את הקורפוס הספרותי הנדון בספר. ג'ייקובס עומד על המטרות השונות של החיבורים ומציין את האינטרטקסטואליות המאפיינת רבים מהם – ההישענות על המקרא ועל מקורות רבניים; אלה שימשו לנוסעים כמעין מפה מנטלית, מושג שמרכיבים היום להשתמש בו בכתיבה על ספרות המסעות, ושמתייחס לדימוי הגאוגרפי שנקבע בראשו של הכותב מתוך קריאת טקסטים ושמיעת סיפורים, ושאותו הוא מחפש בנוף המתגלה לעיניו. ג'ייקובס עומד על כך שבמבנה ובסגנון של תיאורי המסע העבריים המוקדמים מהדהדים תיאורי המסע (האיטינרריה) הנוצריים בני זמנם, ולכן אפשר לראות בהם מקרה של העתקה תרבותית (טרנסקולטורציה). הנוסעים היהודים תיארו את המזרח, כמו תיאורי המסע הנוצריים – למשל תיאור המסע של אגריה – כדירומה תנ"כית, וכמוהם תיאורי המסע היהודיים הם מעין אוספים של מסורות בעל־פה החוצות תרבויות. לאחר האפיון הכללי פונה ג'ייקובס לבחינה טקסטואלית של החיבורים, הכוללת הצגה של כתבי־היד ומהדורות הדפוס שלהם, דיון בזהות המחברים ובשאלות של תיארוך וכן הערכת איכותם הספרותית של החיבורים. הוא עומד על כך שלעומת החיבורים הקדומים, באלה המאוחרים, שרובם נכתבו מהמאה החמש עשרה ואילך על ידי נוסעים יהודים מאיטליה, ניכרות מגמה אינדיווידואליסטית ומידה של מודעות עצמית. בהקשר זה יש לציין כי המחבר ראה לנכון לתרגם בעצמו את הטקסטים משפתם המקורית לאנגלית, וטוב שעשה כך.

3 M.L. Pratt, *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation*, London & New York 1992, p. 5

עיראק ואת מערב איראן כאוטופיה של אחווה דתית, בניגוד בולט לארץ הקודש בשלטון הנוצרי וכהיפוכה הנכסף. הדיון בתיאור של בגדאד ויהודיה אצל בנימין מאלף, וההשוואות לתיאורו בן הזמן של אבן ג'ביר מעניינות. ג'ייקובס מנסה להפריד בין גרעיני אמת לבין פרשנותם השגויה לעתים של הנוסעים, ולומד הרבה מן המינוח שבו השתמש הכותב ומן הדרך שבה הוא פענח את מראה עיניו במונחים שהיו נהירים לקוראיו. בניגוד מוחלט לקומץ היהודים שפגש בנימין בירושלים, בבגדאד ראה קהילה גדולה ותוססת, וכדי להללה כתב תיאור אנכרוניסטי של גדולתה מימים עברו, ולמעשה תיאר אותה כבירה כפולה, עבאסית ויהודית. בתיאור גדולת קהילתה היהודית של בגדאד, כותב ג'ייקובס, סיפק בנימין לקוראיו היהודים באירופה מסר מנחם. אין ספק שבעיני בנימין היה העולם האסלאמי נעלה מזה הנוצרי.

החלק השלישי, 'המפגש עם ה"אחר"', הוא המקורי והמרתק ביותר בספר. חלק זה עוסק בדרכים שבהן תיארו הנוסעים היהודים את אנשי המזרח – יהודים, מוסלמים, נוצרים וכן קבוצות שוליות, כגון קראים, שומרונים ודרוזים, שבתיאוריהם מוצא המחבר עירוב של גישה כעין אתנוגרפית, התפעמות מהמוזר ומן האקזוטי, לצד עמדות סטראוטיפיות ושיפוטיות.

מטרת הדיון בחלק השלישי לחשוף את התפיסות התרבותיות שעיצבו את נקודת מבטם של הכותבים בכל תקופה ואת הדינמיות שלה, הנעה בין אידאליזציה של המזרח לבין סטראו-טיפים פרוטו-אוריינטליסטיים. לצד כמה יוצאי דופן, למשל תיאורו של פתחיה מרגנסבורג, שהסטראוטיפים השליליים של מוחמד והאסלאם הנמצאים בו נראים כשאלים מן הסביבה הנוצרית, תיאורי המאה השתים עשרה מציגים בדרך כלל תמונה אידילית של עולם האסלאם, במיוחד בכל הנוגע לנדיבותם של השליטים

של משולם מוולטרה, הנוסע היהודי היה צפוי לפגיעות ועלבונות מצד בני ארצו שעמם הפליג לא פחות מאשר מצד בני המזרח הזרים. הבררה וההתנדדות בין כמה עולמות עוינים חושפות בסופו של דבר את הפשטנות שבהצגה הרווחת של תיאורי מסע אירופיים בעולם האסלאם כנגועים תמיד בתחושת עליונות.

החלק השני, 'טריטוריה ומקום', עוסק במקומות הביקור, ותחילה במקומות הקדושים בארץ-ישראל ובפרדוקס שעמד בפני עולי הרגל שבאו אליהם. הארץ הייתה נתונה בשלטון זר, יהודיה היו מועטים, ולמעשה היא הייתה ארץ לא-יהודית. הדבר חייב את עולי הרגל היהודים לאמץ אסטרטגיות טוריות שבאמצעותן יכלו לתבוע חזרה את הארץ: הישענות על העבר המקראי, פרשנות ביקורתית של ההווה או התעלמות מוחלטת מהמטמורפוזה הנוצרית או המוסלמית של הארץ. עולי הרגל היהודים במאה השתים עשרה דימו בעיני רוחם את ירושלים היהודית בהדרה, או ראו בירושלים המפוארת הבנויה בידי זרים עיר חרבה שתיבנה רק בימות המשיח. כך העיר הראלית נראתה בקושי מתחת לשכבות של דמיון דתי, כהגדרתו החדה של ג'ייקובס.

שיתוף המרחב המקודש, נושא הזוכה לאחרונה לעניין רב במחקר, מעסיק גם את ג'ייקובס. באשר לקברי קדושים הוא מבקש לגלות אם אפשר למצוא בחיבורי המסע היהודיים רמזים לאופיים הספי (הלימינלי) של מקומות קדושים ולהנמכת מחיצות בין דתיות, ואם אפשר לראות בהם אזורי מגע (contact zones) כהגדרתה של פראט.⁴ הן באשר לארץ-ישראל הן באשר לעיראק מגיע ג'ייקובס למסקנה שבמקומות קדושים שנמצאו הרחק מן המרכז היו יחסי הדתות נינוחים יחסית. הדבר בולט אצל בנימין מטודלה, שהציג את

למוסלמים, וגם בעניין זה נראה שההבדלים התרבותיים האפילו אצלו על השותפות הדתית. מעניין במיוחד הסעיף העוסק במבט הגברי, מונח שטבעה לאורה מאלווי בהקשר של לימודי קולנוע,⁵ ושהמחבר מתכוון בו לכוח התיאורי שמפעיל הגבר הכותב כנגד האובייקט הנשי המתואר. מסמנים תרבותיים מרכזיים של המזרח האקזוטי בעיני המתבונן המערבי היו ההפרדה המגדרית והכיסוי (veiling) של הנשים. המחברים, במיוחד בני המאה החמש עשרה, העלו את הנושא כדי לספק לקוראיהם הצצה לאזורים מכוסים ומוסתרים, שהיו מחוץ לתחום היהודים וללא-מוסלמים בכלל. כמו היבטים אחרים בתרבות האסלאמית, הדימוי החיובי של נשים מוסתרות התהפך בתיאורי המסע בין המאה השנים עשרה למאה החמש עשרה. בתיאורו של משולם מוולטרה המשיכה החבויה אל ההרמון הבלתי מושג מייצרת תיאור של נשים אוריינטליות כמיניות ומופקרות מזה וכמדוכאות ומשועבדות מזה, תיאור המבטא פנטזיות גבריות על נשים בלתי נראות.

*

הספר בנוי לתלפיות, והשאלות המוצגות בפתח כל פרק מסייעות להכוונת הקריאה ולהמשגה של הנושא. הספר רהוט, ידידותי לקוראים, ומסקנותיו מבוססות ומנוסחות בחדות ובהירות. הדיונים בטקסטים פרטניים, מבוססים על רגישות למינח, ומשובצים בהשוואות מאירות עיניים לחיבורים בני הזמן, במיוחד לתיאורי מסע נוצריים ופה ושם גם לחיבורים מעולם האסלאם. עם זאת חסרה לי הישענות רבה יותר על חיבורו הגדול של פליקס פברי, הנוסע בן זמנם של משולם מוולטרה ועובדיה מברטנורא, שספרו הוא אוצר בלום של חוויות מסע.

המוסלמים. לעומתם התיאורים מן המאה החמש עשרה ביקורתיים הרבה יותר ורוויים קלישאות, אם כי גם הם אינם מדברים בשפה אחת. עמדתו המתנשאת של משולם מוולטרה, שלגלג על מנהגים ונימוסים בעולם האסלאם, זוכה לדיון נרחב. ג'ייקובס רואה בה ביטוי לביקורת מעמדית ולא דווקא דתית, ביקורת המשקפת את שאיפתו של הסוחר היהודי להשתלב בתרבות ובמנהגים של האליטה העירונית האיטלקית של המאה החמש עשרה, שאימצה זה מקרוב כללי התנהגות ונימוסי שולחן שלא היו מקובלים קודם לכן, ושטרם התקבלו בשכבות חברתיות נמוכות. בעניין זה משקף תיאורו של משולם תהליכי סיגול תרבותי (אקולטורציה) של יהודי איטליה, שגם מיתנו את ניהמת הביקורת כלפי הנצרות. באותו עניין, ההתרועעות של משה בסולה עם נוצרים ומגוריו בירושלים באכסניה נוצרית מוסכרים בקשריו במולדתו עם הכראיסטים נוצרים שהתעניינו כמוהו בקבלה.

לאור זאת נשאלת השאלה כיצד מתוארים בחיבורים יהודי המזרח? באיזו מידה הזדהו הנוסעים עם היהודים שפגשו במסעם? האם ראו בהם קרובים-רחוקים או שמא זרים המייצגים את הסביבה המוסלמית יותר מאשר את המורשת היהודית המשותפת? גם בעניין זה התמונה דינמית ומגוונת. למשל פתחיה מרגנסבורג הציג את יהודי המזרח כאדוקים בדתם ומלומדים במקרא, הצגה שמשקפת לדעת ג'ייקובס ביקורת על החברה האשכנזית בימיו, בדומה לעמדתו של עובדיה מברטנורא 300 שנה מאוחר יותר, ואילו יהודה אלחריזי הציג עמדה הפוכה, ולפיה יהודי עיראק (מוצול) בורים כולם. אף שהעמדה אינה אחידה, הנטייה הרווחת היא לאידאליזציה של יהודי המזרח. גם בעניין זה היוצא מן הכלל הוא משולם מוולטרה, הבולט בעמדתו המזלזלת והסטרואטיפית כלפיהם – הם דומים בעיניו

L. Mulvey, 'Visual Pleasure and Narrative Cinema', 5
Screen, 16, 3 (1975), pp. 6-18

עובדיה. יחדיו הם מעידים על הדרכים השונות שבהן ניתן היה לחוות את המקומות הרחוקים וגם לבטא את דימוים העצמי כפי שביקשו שיצייר בעיני קוראיהם. עם זה, מדגיש ג'ייקובס, גם אם משולם מצטייר כמעין פרוטו-אוריינטליסט, אין למצוא אצלו את שאיפת השליטה, השעבוד והניצול המאפיינים את האוריינטליזם המובהק. יתר על כן, לצד השיפוט הערכי של תרבות האסלאם הציג משולם לא אחת את פגיעותו של הנוסע היהודי, ובכך ביטא בעצמה את זהותו המורכבת ואת תודעתו הפזורתית (דיאספורית). כשם שהזהות היהודית המורכבת מאתגרת דיכוטומיות מקובלות בין מזרח למערב, בין גלות לבית, כך תיאורי המסע היהודיים אינם נענים לדגמים פשטניים שעל פיהם כל תיאורי הנוסעים המערביים מזרחה מייצגים מבט אוריינטליסטי ואקזוטי. מסקנתו של ג'ייקובס היא שלא זו בלבד שטעות היא להשליך תאוריות שנוסחו באשר לראיית העולם האירופית במאה התשע עשרה על תיאורים קדם-מודרניים, אלא שהדבר נכון פי כמה וכמה כשמדובר בטקסטים שכתבו יהודים. דיונו המקיף, ההיסטורי והתאורטי, של ג'ייקובס תורם תרומה גדולה לנושא המסעות וספרות המסעות בכללותו ובכל ממדיו – התרבותי, הגאוגרפי, הדתי, הפולקלוריסטי והתאורטי – וערכו רב להבנת יחסים בין-דתיים בימי הביניים בפרט ולהבנת תרבות ימי הביניים בכלל.

אכן ספרות המסע היהודית קטנת ממדים ביחס לקורפוס העצום של ספרות המסע הנוצרית הימי ביניימית, ובעיקר בעידן הזוהר של העלייה להגל בתקופה הממלוכית, אך למרות זאת דומה שג'ייקובס מצליח להפיק ממנה מסקנות מרחיקות לכת. אחת התובנות העיקריות העולות מן הספר היא שאין למצוא בספרות המסעות היהודית שיח הגמוני על אודות המזרח. ארובה, מוצגות בה פרספקטיבות שונות ואפילו מנוגדות. לעומת זה היא משקפת תמיד את זהותם המורכבת של הכותבים, את תרבותם ואת שאיפותיהם הכמוסות. ככל שהחיבורים מלמדים רבות על המזרח, פעמים רבות המסע הוא נקודת תצפית להבנת מקום המוצא, לביקורת עליו או להאדרתו וכן לעמדתו של הכותב בעולם. מבחינה זו מאלפת ההשוואה שעורך ג'ייקובס בין משולם מוולטרה לעובדיה מברטנורא, בני דור אחד ומוצא אחד. אפשר לטעון כי מבחינות מסוימות משולם, סוחר איטלקי שראה עצמו בן איטליה מן האליטה, מאשר במידת מה את הדעות הקדומות, הקלישאות והפנטזיות של האוריינטליזם המאוחר כפי שתיארו אותו מבקריו. לעומתו בן זמנו עובדיה דווקא גילה רגישות לתרבות האחרת, וכמעט אין למצוא בו התנשאות. ההבדל יכול להיות נעוץ בכך שמשולם נסע ושב למקומו, ואילו עובדיה בחר להישאר במזרח. משום כך משולם השתמש באחר כדי לחזק את האני ואת הבית, אך לא כן